

УДК 321.01 "17/18" (447)

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ (XVI – перша половина XVII ст.)

Олег Мальчевський

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, м. Львів 79000, Україна, тел. (0322) 96-41-47*

У статті досліджуються історичні передумови формування української національної ідеї у XVI – першій половині XVII ст. Аналізується процес українського націогенезу. З'ясовується роль у ньому політично й культурно активних соціальних станів. визначається характер їх впливу на формування національної свідомості.

Ключові слова: українська національна ідея, націогенез, національна свідомість, конфесійна свідомість.

XVI – перша половина XVII ст. – це важливий період для українського націогенезу. Саме тоді відбувалися процеси, які визначили особливості розвитку новочасної української нації. Можна вважати, що в цій добі зародилися витокі української національної ідеї, “оформилася вперше на українському ґрунті людська особистість у своєрідних та імпозантних постатях Вишенського, Потія, Смотрицького та інших, доказуючи тим самотність нашої духовної раси” [1; с. 279-280].

Тогочасний процес українського націогенезу був тісно пов'язаний із конфесійним розвитком, оскільки культурно-національне життя в тодішніх умовах часто знаходило вияв у релігійній сфері, зокрема в створенні національно орієнтованих релігійних структур, національних культурно-релігійних цінностей, відповідних традицій та символів.

В українській суспільній думці того часу простежується своєрідна взаємодія національної та конфесійної свідомості, виявляються суперечності між тогочасною українською національною свідомістю, яка почала формуватися, та консервативними виявами конфесійної свідомості, що сприяла виробленню певних національних стереотипів.

Дослідження проблем взаємовпливу конфесійної та національної свідомості в українській суспільній думці XVI – першої половини XVII ст. має значення не лише для наукового осмислення проблем одного з визначальних періодів української історії, але багато в чому дає зрозуміти подальшу логіку розвитку українського націогенезу, культурн., конфесійного, суспільно-політичного життя. Особливо це стосується “козацького періоду” в історії України, без нього важко уявити “національне відродження” XIX ст.

Дослідники розрізняють “західну” й “східну” моделі націогенезу. Перша була реалізована переважно у західноєвропейському регіоні, а до її компонентів варто

віднести історичну територію, політико-юридичну спільноту, політико-юридичну рівність членів, спільну громадянську культуру та ідеологію. Творення нації за такою моделлю відбувалося в результаті адміністративних, економічних та культурних змін (своєрідних “революцій”) [2; с. 69]. Цей процес значною мірою здійснювався “згори”, при сприянні інститутів державної влади.

У “східній” моделі творення нації, батьківщиною якої була Центральна та Східна Європа, визначальною рисою є акцентція на спільності походження та єдності рідної культури. Нації “східної” моделі, як правило, формуються “знизу” шляхом народної, етнічно-культурної мобілізації, часто руху-протесту проти іноземного поневолення.

Можна виділити три основні стадії цього процесу (за концепцією чеського історика й політолога М.Гроха) [3; с. 32].

1. Поява групи культурних діячів, які, апелюючи до традицій, творять національну ідеологію (правда, не стільки в політичному аспекті, скільки в аспекті культурному (фаза А).
2. Поширення цими національно орієнтованими культурними діячами своєї ідеології. Для здійснення цього завдання виникають пропагандистські інституції (національні школи, культурні осередки, видавництва тощо). Саме на цій фазі відбувається формування масової національної свідомості (фаза В).
3. Перехід національного руху за політичне самовизначення в рух за самовизначення політичне (фаза С).

Націогенез українців відбувався (у т.ч. в XVI – першій половині XVII ст.) як реалізація “східної” моделі. Це значною мірою зумовлювалося відсутністю в них повноцінних державних інституцій. Хоча й існували в певні періоди можливості націотворення відповідно “західної” моделі. Такі можливості були і в XV – першій половині XVII ст. Однак українська регіональна еліта не ставила питання про незалежність українських земель та утворення суверенної держави. На це існували серйозні причини.

По-перше, з початку XVII ст. спостерігалась деградація, а то й фізичне вимирання української князівської еліти. Зникають роди Острозьких, остання представниця яких померла в 1654 р., Корецьких (1651), Ружинських (ймовірно, до середини XVII ст.), Заславських (1673), Збараських (1631), Порницьких (1633), Пронських (30-ті рр. XVII ст.) [4; с.96].

По-друге, і українська князівська верхівка, і родова знать в зазначений період виявились розколотими за конфесійним принципом (серед них, окрім православних, були й католики, і уніати, і протестанти).

По-третє, значну частину своїх сил українська регіональна еліта змушена була зосереджувати на боротьбі з турками й татарами. І в цьому випадку вона була зацікавлена в підтримці з боку королів Речі Посполитої, які намагалися в очах європейців створити собі імідж захисників християнства від мусульманської загрози.

По-четверте, серйозним політичним конкурентом для української регіональної еліти у кінці XVI – першій половині XVII ст. стає не стільки королівська влада Речі Посполитої (до речі, сильно ослаблена магнатами й шляхтою), скільки козацтво, яке все рішучіше виходить на військово-політичну арену.

Козацтво заклало підвалини “нової” української нації. Те, що домінуючим елементом у формуванні “козацької” нації було переважно однорідне в культурно-етнічному плані населення з Правобережної України, то це забезпечувало відносну єдність “старої” української нації та “нової”. Важливим чинником цієї єдності виступав також чинник духовно-культурний, коріння якого сягало ще часів

Київської Русі. В даному випадку мова йде про православну “руську” релігію, пов’язані з нею культурні цінності, давньоруські традиції, що знаходили вняв як у побутових, так і в правових та політичних відносинах, “історична пам’ять”, усвідомлення свого давньоруського походження тощо.

Проте незважаючи на певні моменти єдності, було чимало такого, що відрізняло “стару” й “нову” українські нації. Різнилися вони в плані соціальної структуризації. “Стара” нація була чітко структурована: мала родову аристократію (князів), численну шляхту, духовенство, селянство, а також мішанство (правда, досить слабе). “Козацька” нація, виступаючи спочатку як суспільний стан, соціально була менш структурована й, відповідно, більш “демократична”.

Спостерігалися й певні відмінності в психологічному плані. Представники “старої” нації виступали переважно як традиціоналісти, маломобільні люди, що міцно “прив’язані” до своєї території. Їм були ближчі цінності “осілого” Заходу. Репрезентанти ж “козацької” нації відрізнялися енергійністю, “неспокійністю”, відносно легко міняли територію, що їх зближало в ряді моментів із кочівниками Сходу.

У цих “націй” виробилися далеко неоднакові культурні (й, відповідно, ідеологічні) орієнтації. “Стара” українська нація орієнтувалася на Захід. Її верхівка освоювала набутки західної культури. Представники ж “козацької” нації виступали як “антизахідники”. І справа не лише в тому, що в їхній культурі було чимало східних, зокрема тюркських, елементів. Козаки рішуче протистояли католицькій церкві, відмовлялися йти з нею на компроміс (унію) й, відповідно, захищали православну церкву.

“Нова” українська нація виявилась не просто відірваною від “старої”. Між ними доходило до серйозних конфліктів. Чи випадково, що перше велике козацьке повстання, очолене Криштофом Косинським, було спрямоване не стільки проти польської шляхти, скільки проти “рідного” князя Василя-Костянтина Острозького, який де-факто був у той час найвищим репрезентантом “старої” української нації [5; с. 59-65].

У резолюції, яку ухвалила волинська шляхта під час володимирського сеймику 1593 р., говорилося про велику небезпеку для держави від козаків, які захопили в шляхтичів чимало замків, міст та сіл [6; с.158]. До кінця ХУІ ст. козацтво розірвало попередні відносно дружні стосунки з місцевою магнатською верхівкою. (Прикладом цих стосунків може служити хоча б діяльність Дмитра Байдн-Вишневецького). Водночас виник конфлікт козацтва із місцевою владою в Україні.

І.Франко не безпідставно вважав, що повстання під проводом К.Косинського, а пізніше й С.Наливайка, як і Берестейська церковна унія, внесли розкол в українську націю, привівши до полонізації її соціальної верхівки. “Бунти Косинського і Наливайка, - писав він, - котрі були немовби провіщенням пізнішої Хмельниччини, звернені майже винятково проти південно-руських панів, навіть руських за національністю, дали крім інших стимулів гасло руській шляхті до часового переходу в католицизм” [7; с.348].

З тих часів “стара” й “нова” українська нації неодноразово опинялися на різних сторонах барикад. Якщо “стара” українська нація, точніше її формотворча еліта, протягом другої половини ХУІ – першої половини ХУІІІ ст. поступово руйнується, то “нова” нація якраз набирає сили. Показовим у цьому плані виявилось зміщення

центру культурного життя із західноукраїнських на центральноукраїнські землі, зокрема в Київ, де в 20-30-х рр. XVII ст. сформувався потужний культурний центр.

Біда “старої” української нації полягала в тому, що у відповідний момент націогенезу вона опинилась без потужної еліти, яка взяла б на себе завдання національного державотворення. Вище зазначалося, що репрезентанти цієї еліти, представники князівських родів, почали вигасати й денаціоналізуватись. А українська шляхта, яка не звикла діяти самостійно, після руйнування князівської верхівки, так і не змогла стати соціальним лідером нації. Місце, звільнене верхівкою “старої” української нації, намагалася зайняти “нова” козацька еліта, тим самим руйнуючи “стару” українську націю.

Оскільки діяльність української родової аристократії не призвела до виникнення держави, яка б трансформувалася в національну і, в свою чергу, сприяла націогенезу, а також не створилися умови, які б робили реальним націостановлення “згори”, в Україні націогенез в цілому відбувався шляхом реалізації “східної” моделі (з відповідними фазами А,В,С).

Фаза А. У XVI – першій половині XVII ст. в Україні спостерігалась поява когорти інтелектуалів, які творили українську національну ідеологію, а разом з тим виступали й її носіями. Серед них можна виділити кілька категорій – це ренесансно орієнтовані латиномовні й польськомовні автори (як правило, католики), що виявляли ознаки специфічного для них українського патріотизму (С.Оріховський, Й.Верещинський, Я.Щ.Гербут, С.Пекалід, І.Домбровський та ін.); протестантські діячі, які стали на захист української справи (Мотовило, Христофор Філатет, Геласій Діпліц та ін.); представники уніатського духовенства, які мали своє бачення національного порятунку України-Русі (І.Потій, М.Смотрицький пізнього періоду та ін.); нарешті ціла плеяда православних діячів української культури (Г.Смотрицький, брати Зизанії, І.Вишенський, В.Суразький, Д.Наливайко, І.Борецький, З.Копистенський, І.Копинський, П.Могіла та інтелектуали з його оточення, а також М.Смотрицький, К.Сакович, К.Транквіліон-Ставровецький у православний період їхньої творчості та ін.). Передусім саме для православних діячів була притаманна орієнтація на місцеві традиції (звідси характерний для них консерватизм, звернення до історичної пам’яті, творення національної міфології тощо).

Фаза В. Поява вищезгаданої когорти інтелектуалів була одним із важливих факторів становлення українських національно-культурних інституцій. Правда, багато з них фундувалося на кошти землевласників-магнатів. Це не могло не накладати відбиток на їхню діяльність, вносило аристократичні стереотипи в національну ідеологію й, відповідно, національну свідомість, що в контексті української ситуації, де соціальне лідерство переходить від родової аристократії до козацтва, далеко не завжди мало конструктивний для націогенезу характер.

Певні українські тенденції простежуються в діяльності Замойської академії та культурних осередків при дворах католицького єпископа Й.Верещинського та магната Я.Щ.Гербута. Звичайно, назвати ці осередки українськими інституціями важко, як і культурний осередок при дворі російського емігранта князя А.Курбського на Волині. Вони опосередковані, а іноді безпосередньо впливали на розвиток української національної ідеології та свідомості. З їхньою роботою була пов’язана діяльність українських національно орієнтованих інтелектуалів.

Важливими українськими національними інституціями в той час стали братства. Братський рух зародився й розвинувся в мішанському середовищі галицького регіону. З особливою силою він виявив себе у Львові. За прикладом Львівського

Успенського братства утворилися православні братства у містах та містечках Галичини, Побужжя, Поділля і Білорусії.

Після Берестейської унії, коли виникла необхідність консолідації всіх православних сил, використовуючи досвід мішанських братств, формуються братства на широкій соціальній базі. Це – Київське братство (засноване в 1615 р.), яке об'єднало козаків, шляхтичів, міщан і духовних осіб, а також – Луцьке (засноване 1617 р.), в якому були представлені переважно шляхтичі, міщани й священнослужителі.

До інституцій, що брали на себе хоча б частково функцію поширення української національної свідомості, можна віднести окремі монастирі – Пересопницький (у 1561 р. тут було завершено написання Євангелія розмовною українською мовою), Загорівський (у XVI ст. був центром рукописання, ймовірно, в цьому монастирі був переписаний “Загорівський збірник”, у якому були вміщені вірші патріотичного спрямування), Дерманський (у перші роки XVII ст. тут існувала друкарня, перенесена з Острога) та ін. Також потужний культурний центр у Києві, що виник і розвинувся у першій половині XVII ст., сформувався переважно на базі Києво-Печерської лаври.

Найважливішою українською національною інституцією кінця XVI – початку XVII ст. був Острозький культурний центр. Виник він при значній матеріальній допомозі князя В.-К. Острозького. До складу цього центру належали одна з найбільших і найпродуктивніших друкарень України, школа (академія). Тут склався літературно-науковий гурток, представники якого писали, редагували, видавали твори, які сприяли формуванню в українців національної свідомості. Цей культурний центр мав поліконфесійний характер. В Острозі співпрацювали православні, протестанти і навіть католики.

Діяльність Острозького культурного центру багато в чому залежала від його покровителя. Після смерті останнього він почав занепадати. У певному сенсі естафету Острога підхопив Київ, частково Луцьк зі своїм братством. У Києві в 10-20-х рр. XVII ст. виник свій центр. Важливим його складником була Києво-Печерська лавра. Тут з 1616 р. почала функціонувати друкарня. У той час при підтримці козацтва й шляхти засновується братство, а при ньому – школа. За митрополита П.Могилу формується колегія, що з часом отримала статус вищого навчального закладу – академії.

Фаза С. У середині XVII ст. можемо вести мову про виникнення масового національного руху. Його основною соціальною базою й провідником стає козацтво. Виникнувши спочатку на тодішньому українсько-татарському пограниччі як особливе військове формування, воно стає соціальною базою для українського національного руху першої половини XVII ст., який все більше й більше набирає військово-політичного характеру.

Наслідком козацького руху стало створення Української держави Богдана Хмельницького, яка, правда, після його смерті виступала в формі трьох державних утворень – Гетьманщини, Запорізької Січі та Слобідської України. Однак всі ці державні утворення не були повноцінними. Можна погодитися з думкою, що козацтво “не змогло (за винятком окремих осіб із його середовища) усвідомити себе повноцінним суб'єктом суспільно-політичних відносин, господарем власної землі, відповідальною за свій народ елітою. Очевидно, що саме це було однією з головних причин трагедії козацької України” [8; с.239].

Говорячи про реалізацію в Україні XVI-XVII ст. "східної" моделі націогенезу, необхідно враховувати релігійні, зокрема конфесійні, фактори.

Стосовно України XVI – першої половини XVII ст. бачимо велике конфесійне різноманіття. Передусім тут варто відзначити церкву східного, візантійського обряду, яка іменувалася православною. Ця церква стала на той час уже традиційною конфесією для українського населення, що давало їй великі переваги в змаганні з іншими релігійними організаціями.

Певні традиції в Україні мала й церква західного, римського обряду, т. з. католицька. Проте і в плані традиційності, і в плані кількості adeptів вона не могла зрівнятися з православною. Правда, католики мали свої переваги – підтримку урядових структур Речі Посполитої (відповідно, до Люблінської унії – королівства Польського і Великого князівства Литовського), допомогу від католицьких країн Заходу, кращу організацію та підготовку духовенства.

Поряд із цими традиційними християнськими конфесіями з'являються конфесії нетрадиційні – протестантизм та уніатство. У період, що розглядається, вони в українських землях були маргінальним явищем. Основна боротьба велася між православними й католиками, а протестанти й уніати фактично відігравали допоміжну роль, виступаючи союзниками основних конфесій (протестанти – союзниками православних, уніати – союзниками католиків).

Таким чином, кожна із вище проаналізованих суспільних груп мала свою національно-політичну, культурну й релігійну орієнтацію і свої специфічні національні ідеї. Окремі з цих ідей отримали загальноукраїнське поширення.

-
1. *Зілинський О.* Духовна генеза першого українського відродження //Європейське Відродження та українська література XIV-XVIII ст. – К.: Наук.думка, 1993. – 374 с.
 2. *Сміт Е.Д.* Національна ідентичність /Перекл. з англ.Таращука П. – К.: Основи, 1994. – 224 с.
 3. *Забужко О.* Філософія української ідеї та європейський контекст. – К.: Основи, 1993. – 126 с.
 4. *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – К.: Наук.думка, 1993. – 416 с.
 5. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків: В трьох томах /Пер. з рос. І.І.Сварника. – Львів: Світ, 1991. – Т.2. – 392 с.
 6. *Голобуцький В.* Запорізьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – 437 с.
 7. *Франко І.* Характеристика руської літератури XVI-XVIII століть //Європейське Відродження та українська література XIV-XVIII ст. – К.: Наук.думка, 1993. – 374 с.
 8. *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця ХУІ ст. в Україні. – Чернігів: товариство "Сіверська думка", 1996. – 286 с.

ORIGINS OF UKRAINIAN NATIONAL IDEA (16th – the first half of the 17th century)

Oleh Malchevsky

*Ivan Franko National University of Lviv
vul. Universitetska, Lviv 79000, Ukraine, тел. (0322) 96-41-47*

Historical preconditions of forming Ukrainian national idea in the 16th – the first half of the 17th centuries are investigated in the article. The process of Ukrainian national and cultural genesis is analyzed, the role of its active political and cultural social positions is ascertained, the influential character of forming of national identity is determined.

Key words: Ukrainian national idea, national genesis, national identity, religious awareness.

*Стаття надійшла до редколегії 20.03.2002,
прийнята до друку 10.10.2002*